"साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च वादिनाम्।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्व्वेऽप्यसाक्षिणः॥"
इति कात्यायनवचनं तत् त्रयाणां तुल्यरूपाणां साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वादित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥*॥
बृहस्पतिः। साक्षिद्वैधे कर्म्मनिष्ठानां ग्रहणमाह। गुणिद्वैधे क्रियावतामित्यनेन। तथा।
"साक्षिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दण्डमर्हति॥" इति
तत्समं विवादसमम्। सभासदादिविदितसाक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्र्यवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यम्। अनवस्थापातात्। इत्याह नारदः।
"सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्ज्जनात्॥
अन्यैश्च साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्व्वसाक्षिणाम्
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात्॥"
असाध्यं साधनानर्हम्। सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात्। अनवस्थाविरहात्। तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायनः।
"बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्।
विब्रूयात् बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः॥
यः साक्षी नैव निर्द्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः॥"
कात्यायनः।
"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः॥
समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत्॥"
एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम्। याज्ञवल्क्यः।
"निह्नुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः।
दाप्यः सर्व्वान्नृपेणार्थान्न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः॥"
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एकद्रव्ये साक्ष्यादिभिर्व्विभावितः सन् सर्व्वान् दद्यात्। कात्यायनः।
"यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्॥"
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति। पूर्णापि दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या। तेनैकदेशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसाध्यसिद्धिरिति।
"साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत् साध्यं परिकल्पितम्॥"
इतिकात्यायनवचनं तत्विषयप्रदर्शकम्। ऋणनिक्षेपाद्यपह्नवेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु।
"अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्धनी।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्॥"
तदृणाद्यनभिज्ञपुत्रादिविषयकम्। तथा हि।
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्धनं प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम्। एवमेव विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः ॥*॥ कात्यायनः।
"अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी॥"
अनुमानं प्रत्यासङ्कलितम्। तदाह मनुः।
"बाह्यैर्व्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च॥"
स्वरो गद्गदादिः। वर्णोऽस्वाभाविकः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतः। चक्षुषा कातरेण। चेष्टितेन स्थानत्यागादिना। एवाञ्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी बलवान् इत्यर्थः। सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः।
"देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च॥
परिशुष्यत्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभिः।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्त्तितः॥"
न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति। तथौष्ठ चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्वभावात् पूर्व्वोक्तां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्टौ इत्यर्थः। अतएव श्रीरामायणे।
"आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगूहितुम्।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्॥"
आकारो देहधर्म्मः मुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः॥
नारदः।
"सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात्
संजानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत्॥"
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादयं चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोति इत्यर्थः ॥*॥
लिपिज्ञं स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञं परहस्तेनेत्याह व्यासः।
"अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपगः॥"
बृहस्पतिः।
"मूषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः॥"
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहतुर्म्मनुकात्यायनौ
"अन्ये पुनरनिर्द्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्॥
कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥"
स्मृतिः।
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके
बलोद्भवेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च॥"
बृहस्पतिः
"लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत्॥"
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेख्यशोधनमाह। कात्यायनः।
"सहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः॥"
तथा।
"समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च।
विभिन्नेनैव कार्य्ये तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक्॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः॥
अनुद्विग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत्।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्य्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत्॥"
नारदः।
"यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः।
आत्मार्थे किं न कुर्य्यात् स पापी नरकनिर्भयः॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृता
यस्तु तांस्तेनयेद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः॥"
बौधायनः।
"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन्॥"
बृहस्पतिः।
"यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम्।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्॥"
याज्ञवल्क्यः।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः
द्विगुणा वान्यथा ब्रुयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः॥"
अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण। कूटा अनादेयवचनाः। तथा,—
"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तमसावृतः
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणञ्च विवासयेत्॥"
त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो यः श्रावितः कारितद्वयात् पदसिद्धिः। एवम्भूतोऽपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते यस्तस्याष्टगुणो दण्डः। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (त्रि, दृश्यः। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ५। ११। ७।
"तावानयं व्यवहारः सदाविः)
क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः॥"

साखेयः, त्रि, (सख्युरिदम्। सखि + "वुञ्छण्कटजिति।" ४। २। ८०। इति ढञ्।) सखिसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

साख्यं, क्ली, (सख्युर्भावः कर्म्म वा। सखि + ष्यञ्।) सख्यम्। इति धनञ्जयकोषः॥